

CSALÁDTERVEK ÉS GYERMEKSZÁM PREFERENCIÁK AZ „ÉLETÜNK FORDULÓPONTJAI” C. VIZSGÁLAT TÜKRÉBEN

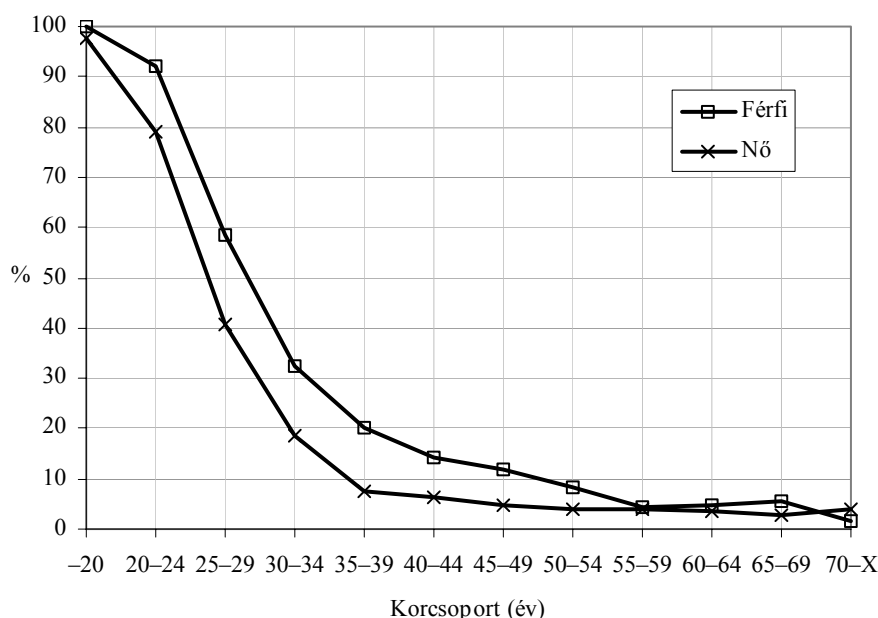
KAMARÁS FERENC

A 2001. év végén egy nagyszabású adatfelvétel zajlott le a KSH Népeség-tudományi Kutató Intézet szakmai irányításával. Országszerte több mint 16 000 személyt, férfiakat és nőket, fiatalokat és időseket kerestek fel otthonukban a KSH kérdezőbiztosai, és személyes interjú keretében érdeklődtek életük fontosabb demográfiai eseményeiről. Számba vették családjuk és háztartásuk tagjait, lakás, anyagi és munkahelyi körülményeit, tudakolták jövőbeni terveiket, elképzeléseiket, érdeklődtek vágyaik, közérzetük, elvárásaik felől. Az emberek életének olyan eseményeit rögzítették, amelyek megváltoztatták a múltbeli és befolyásolják a jövőbeni sorsukat. Ezért kapta az adatfelvétel az „Életünk Fordulópontjai” címet. Ezek között is fontos szerepet játszik a családalapítás és a gyermekvállalás, két olyan esemény, amely hosszú távú elkötelezettséggel és felelősséggel jár a választott partner és a megszületett gyermek(ek) iránt, ha így döntenek a felek, de el is lehet kerülni a családi élettel járó ezen kötıtségeket, ha ideiglenes vagy netán végleges elhalasztásuk mellett határoznak az emberek. Az elmúlt tíz év demográfiai eseményei között a családalapítás és a gyermekvállalás területén történtek a leglátványosabb változások, de egyelőre nem világos, hogy a családi élet és házasság intézményének válságával, a családszerkezet várható radikális változásával állunk e szemben, vagy csak egy olyan átmeneti időszakról van szó, amikor az egyének és a családok jól felfogott érdekében a döntések későbbre halasztása, tehát időzítési elemek játszanak szerepet a demográfiai magatartásokban? A válasz egyelőre bizonytalan. A családalapítási szokásokat röviden érintve, jelen dolgozat főleg a gyermekvállalási magatartásokat és gyakorlatot, valamint a család nagyságára vonatkozó preferenciákat kívánja bemutatni, a vizsgálat első, előzetes eredményei alapján. Emellett foglalkozik a családpolitikai intézkedések fogadtatásával és hatásának megítélésével az érintettek körében. Mindezt azzal a szándékkal teszi, hogy ezáltal közelebb kerüljünk a feltett kérdésekre adandó válaszhoz, és talán a családpolitika számára is tisztább, érthetőbb perspektívák tárulnak fel a további lehetőséget és mozgásteret illetően.

Elhalasztott házasságkötések vagy alternatív partnerkapcsolatok?

Az a magatartási minta, ami hosszú időszakon keresztül a fiatal életkorban és magas arányban kötött első házasságokat, valamint az ezzel együtt járó korai gyermekvállalást jellemezte, mára már a múlté, és ki tudja, hogy visszatér-e valaha ez a demográfiai magatartás. A *John Hajnal* által „kelet-európai mintának” nevezett házassági szokások az 1980-as évek elejéig jellemezték a magyar házassági mozgalmat. A kezdeti lassú változást követően a házassodási kedv tartós, majd sokkoló visszaesése jelentette az elmozdulást a megszokott, hagyományos képtől. Az 1990-es évek az áttörés évtizedét jelentették. Egy történetileg hosszú ideje kialakult és a házassodási szokásokat jellemző minta halványult el, majd szűnt meg viszonylag rövid idő alatt. Az ezredforduló éveire a hazai házassodási kedv olyan mértékben csökkent, hogy alacsony színvonalát tekintve már a „nyugat-európai mintától” is jócskán eltért. A gyermekvállalás területén hasonló folyamatok zajlottak. A termékenység csökkenő irányzata hosszú idő óta észlelt jelenség, magyar sajátossága viszont a periodikusan visszatérő hullámváltozás, ami ez elmúlt évtizedek születési mozgalmát jellemezte. Az 1990-es évek egyértelműen egy újabb hullámvölgyet jelentettek, a termékenység szintjét tekintve, egy történelmi „mélyhullámot”, ami annyiban jelent sajátos helyzetet, hogy a kilábalás jelei meglehetősen halványak, és ez kérdésessé teszi a reális esélyét egy újabb folyamatos és tartós felemelkedésnek.

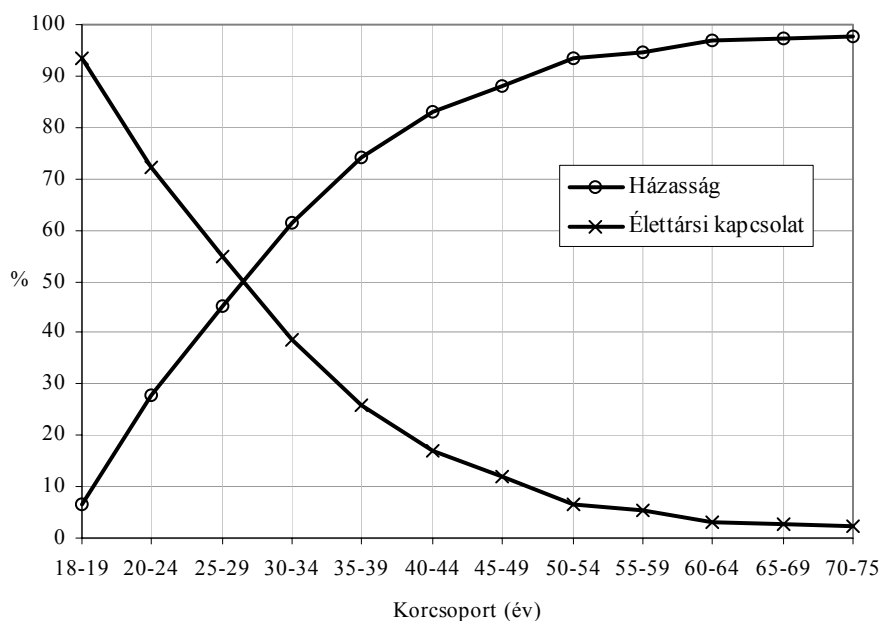
A jelzett folyamatok az elemzés tárgyát képező országosan reprezentatív minta eredményeiben is tetten érhetők. A kelet-európai házassodási minta követése az 50 évnél idősebb női nemzedékeknél egyértelműen megfigyelhető. Többségükben az 1960-as és 1970-es években kötöttek először házasságot meglehetősen magas arányban. Az 50 év feletti generációknál a végleg hajadonon maradt nők aránya alig éri el 3–4 százalékot. A változások első jelei a 35–49 éves nőknél jelentkeznek. Zömükben az 1980-as években léptek először házasságra, még mindig magas, de az előző nemzedékekhez képest alacsonyabb arányban. Körükben a nőtlenek aránya 5–8 százalékot tesz ki. Ez az arány elvileg tovább csökkenhet, bár ennek esélye meglehetősen kicsi. A házassulók átlagos életkorának emelkedése ellenére, az először házasságra lépő nők csak 20 százaléka 35 év feletti, és alig 10 százaléka lépi túl a 40 éves korhatárt. A mintaváltás első határozott jele főleg a 30 évnél fiatalabb nemzedékeknél érhető tetten. Ők az 1990-es évek házassodási szokásait követve léptek házasságra, vagy kerültek el inkább a házasság intézményét, és az ezzel járó kööttségeket. Meglehetősen magas körükben a hajadonok aránya, amit jól illusztrál az, hogy a mintában szereplő nők mindössze 44 százaléka kötött házasságot a 25 éves koráig, de a 30. születésnapját is több mint egynegyedük hajadonként élte meg (I. ábra).



I. Nőilek és hajadonok aránya korcsoportok szerint
Share of unmarried persons by age group

Természetesen a párkapcsolatban élők aránya magasabb, mint a házasság kötelékei között élőké, ami az élettársi kapcsolatok terjedésével magyarázható. A partnerkapcsolatok történetét feltáró eredmények szerint minél fiatalabb nemzedékeket tekintünk, annál inkább csökken azoknak az aránya, akiknél az első tartós partnerkapcsolat egyben a házasságkötést is jelenti, viszont dinamikusan emelkedik azoké, akik házasságon kívüli együttélést választják. A mintában szereplő 20–24 éves fiatalok körében csaknem háromszor annyian döntöttek az élettársi kapcsolat mellett (72,2%), amikor az első tartós partnerkapcsolatukat létesítették, mint ahányan a házasságot választották (27,8%). Ezzel szemben szüleiknél, a mai 40-es, 50-es éveikben járó felnőtteknél, még messze a házasság megkötése dominált az első párkapcsolati életformaként (Pongrácz–Spéder, 2002) (II. ábra). Nem eldöntött viszont az a kérdés, hogy a mai fiatalok az együttélési formát a házasság alternatívájaként értelmezik, vagy a próbaházasság intézményeként fogják fel. Mindkét értelmezésre, illetve felfogásra vannak gyakorlati példák, de egyáltalán nem mindegy, hogy a kettő közül melyik válik dominánssá és valósul meg hosszabb távon a jövőben. Az első felfogás szerint az együttélés helyettesítené a házasságot, vagyis az élettársi kapcsolatot nem követné házasság. Egy ilyen életforma elterjedése a házasság intézményével szembeni fenntartásokat és bizalmatlanságot sugallná, az eddigi tapasztala-

tok alapján gyengítené a párkapcsolatok stabilitását, és az is kérdéses, hogy milyen hatással lenne a gyermekvállalásra. Ennek a magatartási mintának a legkézenfekvőbb jele a házassági kedv jelentős hanyatlása, a nőtlenek és hajadonok magas, és egyre növekvő aránya a fiatalok körében, amit fentebb említett vizsgálati eredmények is jól illusztrálnak.



II. Első párkapcsolati életforma First form of partnership

Egy másik árulkodó jel a házasságon kívül született gyermekek számának és arányának dinamikus növekedése. Ez azt jelenti, hogy a gyermekvállalásnak nem feltétele, követelménye a házasság megkötése, mint korábban, amikor a menyasszonyok legalább egynegyede már áldott állapotban volt, amikor ki mondta a boldogító igent, vagyis a házassággal legalizálták a már megfogant születendő gyermeket. A házasságon kívüli terhesség nem játszik többé sürgető, kényszerítő szerepet a házasság megkötésére, és a társadalmi felfogás is lényegesen változott a házasságon kívül született gyermekek tekintetében.

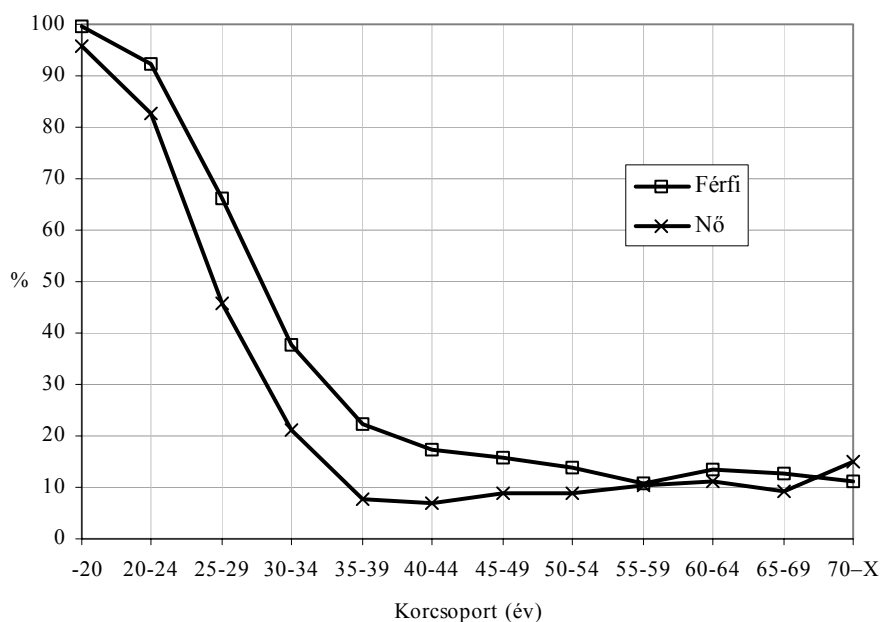
Az élettársi kapcsolat próbaházasságként való terjedésére is akadnak érvek és gyakorlati tapasztalatok. A legmeggyőzőbb bizonyíték erre az, hogy jóval többen kezdik első párkapcsolatukat a házasságon kívüli együttéléssel, mint ahányan később is ilyen életformában élnek. Ennek az egyik oka az, élettársi kapcsolatok stabilitása, szilárdsága a leggyengébb, így viszonylag magas

arányban és rövid időn belül felbomlanak. Másfelől, ha stabilnak tűnnek, vagyis kiállták a „próba” követelményeit, akkor előbb vagy utóbb házassággal végződnek függetlenül attól született-e már közös gyermek vagy sem. Ennek a párválasztási stratégiának a legnagyobb a társadalmi támogatottsága is, mivel vizsgálati eredményeink is azt igazolták, hogy nemtől, kortól és családi állapottól függetlenül a válaszolók ilyen életutat ajánlanak a legtöbben a mai fiataloknak (Pongrácz–Spéder, 2002). A házasság intézménye tehát elvben, a támogatottság és preferenciák szintjén még mindig a legnépszerűbb párkapcsolati forma, és a gyakorlatban is a legáltalánosabb, legelterjedtebb. Más kérdés az, hogy a ténybeli adatok szerint a mai fiatalok sokkal nehezebben tudnak, vagy akarnak eljutni a házasság megkötéséig, és nem tekintik elsődleges életcélnek, a mindenáron férjhez menni (megnősülni) és gyermeknek életet adni stratégiát, mint azt a múltban tették.

Késői gyermekvállalás, kisebb családnagyság?

A házasságkötési szokások változása erősen kihat a termékenység szintjére és gyermekvállalási magatartásokra. Annak ellenére igaz ez a megállapítás, hogy a gyermekáldás egyre kevésbé kötődik a házasságkötéshez, mivel dinamikusan nő a házasságon kívül született gyermekek aránya, különösen a hajadonok között. A hajadonok termékenységi szintje azonban még mindig lényegesen elmarad a házasokétól, akár párkapcsolatban, akár a nélkül hozzák világra gyermeküket, így nem tudják kompenzálni azt a kiesést, amit a házasságban élő párok számának és arányának csökkenése és az ebből eredő születésszám visszaesés okoz. A termékenységi magatartásoknál nem beszélhetünk olyan határozott jellegű mintaváltásról, mint a házassági mozgalomnál, pontosabban fogalmazva, még nem eléggé egyértelműek, de már fellelhetők a változás jelei. Ha mintaváltás következik be, akkor ez kétirányú elmozdulást jelenthet az utóbbi évtizedekben kialakult és megszokott családstruktúrában. Egyrészt lényegesen emelkedhet a gyermektelenek és az akaratlanul vagy akaratlagosan végleg gyermek nélkül maradtak aránya a népességben belül, másrészt valószínűleg elveszti eddigi hegemoniáját a kétgyermekes családmodell. Mindkét jelenség kezdeti jelei már fellelhetők a vizsgált mintában. A magyar termékenységi viszonyokat és a társadalom gyermek centrikus beállítottságát hosszú idő óta az jellemezte, hogy szinte senki sem kívánta gyermek nélkül leélni életét. A tervek és elképzelések mellett a nők (a párok) döntő többsége a gyakorlatban is vállalt legalább egy gyermeket. Ez a magatartás a mintabeli 35–54 éves nők körében mutatkozik meg a legfrappánsabban, akik főleg az 1970-es és 1980-as években hozták világra gyermekeiket. A gyermektelenek 7–9 százalékos aránya, figyelembe véve, hogy nem csak házasságokról van szó, a biológiai meddőség határát érinti, és történeti távlatokban is a legalacsonyabb érték. Az

ennél idősebb nemzedékeknél mindenhol magasabb a végleg gyermek nélkül maradtak aránya. A 35 év alatti fiataloknál lényegesen módosul a kép, és ez egyebek mellett a házassági szokások változásával is kapcsolatba hozható. Tény, hogy 25 éves koráig a nők több mint 60 százaléka nem szült még gyermeket, de 30 éves korában is 27 százalékuk még gyermektelen volt. A mai fiatalok körében olyan mértékben emelkedett meg a gyermektelenek aránya, hogy aligha hihető, hogy 40-es éveikre ugyanolyan arányban hoznak majd világra legalább egy gyermeket, mint azt a szüleik a mai 40-es 50-es éveikben járók tették húsz, vagy harminc évvel ezelőtt (III. ábra).



III. Gyermektelenek aránya korcsoport és nemek szerint, %
 Childless persons by age group and sex, %

A gyermektelenek aránya lényegesen befolyásolja a családonkénti átlagos gyermekszámot. Ezért nem véletlen, hogy 100 nőre számítva a legtöbb gyermekük a 35–44 éves nőknek van, átlagosan 200 körüli gyermek. Itt a legelterjedtebb a kétgyermekes családmódel 50 százalék feletti aránnyal, de a három vagy többgyermeket nevelő nagycsaládosok hányada is eléri vagy meghaladja az egygyermekesekét (20 százalék). Az ennél idősebb nemzedékeknél, akik a második világháború éveiben vagy ezt megelőzően születtek, rendre kisebb a családonkénti átlagos gyermekszám. Ezt nem elsősorban a gyermektelenek növekvő hányada, hanem főleg az egykés családok fokozódó dominanciája

okozza. A mintabeli 60 évnél idősebb nők közel 30 százaléka egy gyermeket nevelt, ami egyben azt is jelenti, hogy körükben lényegesen kisebb arányú, bár még így is a többséget képviseli a kétgyermekes családmódel (1. tábla).

1. Gyermekszám korcsoport és nemek szerint
Number of children by age group and sex

Korcsoport	100	
	nőre	férfira
	jut gyermekszám	
–20	5	0
20–24	24	11
25–29	87	51
30–34	146	109
35–39	205	156
40–44	196	179
45–49	190	169
50–54	185	182
55–59	183	180
60–64	173	176
65–69	184	175
70–X	179	182
Összesen	152	129

A termékenység területi és társadalmi különbségét rendkívül érzékletesen tükrözik a vizsgálati eredmények. A főváros kiugróan alacsony termékenysége a 100 családra jutó 109 gyermekkel jellemezhető leginkább. A városok státusza és a település nagysága is differenciális tényezőként hat a gyermekvállalásra. A megyei jogú városok 100 családra jutó 127 gyermekével szemben, a többi városban lakó családok 146, a községekben élők 160 gyermeket neveltek. Az iskolai végzettséget tekintve a már megszokott, jól ismert kép tárul elénk a mintabeli eredményekből. Ezek szerint az iskolázottsági szint emelkedésével párhuzamosan csökken az átlagos gyermekszám egészen az érettségizettekig. A főiskolát vagy egyetemet végzett nők és férfiak viszont több gyermeket vállalnak, mint a „csak” maturáló szülők. A különbség különösen a férfiaknál szembetűnő. Az olyan családokban, ahol a férj iskolai végzettsége főiskolai oklevél, vagy egyetemi diploma, a 100 családra jutó átlagos gyermekszám 145, ami nemcsak az érettségizett, hanem a szakmunkás iskolát végzett sorstársaiknál (férfiakénál) is magasabb, és lényegében megegyezik a nyolc osztályt végzett férfiak által nevelt gyermekek számával. A vizsgálat eredményei, ha nem is igazolják, de megerősíteni látszanak azt a korábbi hipotézist, hogy a férfiak magas iskolai végzettsége kedvező hatással van a női gyermekvállalásra, különösen akkor, ha a partner végzettsége férjénél alacsonyabb. A női magas iskolai végzettség viszont visszafogottabbá teszi a gyermekvállalást különösen akkor,

ha a partner végzettsége a feleségénél alacsonyabb. Figyelmet érdemel ugyanakkor az a tény, hogy a már megszületett gyermekek száma alapján csak a nyolc osztálynál kevesebbet végzett nőknél biztosított a bővített reprodukció (2. tábla).

2. A termékenység társadalmi, területi különbségei
Social and regional differences of the fertility

Ismérvék	100		
	nőre	főfira	megkérdezettre
	jut gyermekszám		

Iskolai végzettség

Kevesebb, mint 8 ált.	242	200	229
8 általános	182	144	167
Szakmunkásképző	152	129	137
Érettségi	117	100	110
Főiskola, egyetem	128	145	136

Lakóhely

Budapest	116	102	109
Megyei jogú város	134	118	127
Többi város	159	133	146
Község	173	144	160

Jövedelmi ötöd

Legalacsonyabb ötöd	195	157	177
2. ötöd	170	151	162
2. ötöd	155	137	147
4. ötöd	137	123	130
Legmagasabb ötöd	115	105	110

Családi állapot

Hajadon/Nőtlen	21	12	16
Házass, együtt él	185	182	183
Házass, külön él	186	167	178
Özvegy	192	201	193
Elvált	168	160	164
Összesen	151	129	141

A jövedelmi helyzet és a gyermekvállalás kapcsolata mindig is a vitatott kérdések közé tartozott, amikor a termékenység szintjét az anyagi viszonyokkal próbálták összefüggésbe hozni és megmagyarázni. A mintabeli vizsgálati eredmények azért meglepőek, mert a sokat vitatott összefüggések teljesen egyértelműnek tűnnek, legalábbis egyéni, családi, vagyis mikro-szinten. Az ötö-

dökre (quintilisekre) osztott jövedelmi szintek és a családban nevelt gyermekek száma között egyértelműen negatív a kapcsolat, vagyis minél magasabb jövedelmi ötödbe sorolódik az egyén, illetve a család, annál kevesebb gyermeket hozott világra a nő, illetve nevel(t) család. A különbségek eléggé számottevőek, mivel a legalacsonyabb jövedelmi ötödbe tartozó családok átlagosan 60–70 gyermekkel többet nevelnek 100 családra számítva, mint a legmagasabb ötödbe tartozók. Azt nem tudni, hogy az egyes jövedelmi ötödök ténylegesen mekkora jövedelmi különbségeket takarnak, és az sem tisztázott, hogy milyen társadalmi rétegű és iskolai végzettségű családok, egyének tartoznak az egyes jövedelmi ötödökbe. Egy többváltozós elemzés a mélyebb összefüggéseket is feltárhatja, rámutatva arra, hogy a jövedelmi különbségek mellett (mögött) ténylegesen milyen tényezők játszanak még szerepet a termékenységi különbségekben.

Családtervek, akaratlan vagy akaratlagos gyermektelenség?

A már megszületett gyermekek mellett demográfiaiilag fontos kérdés a család végső nagyságának, vagy más szóval a családban nevelni kívánt összes gyermekek számának a becslése. Ez oly módon lehetséges, hogy a már megszületett gyermekek mellett a még szülni kívánt gyermekek számát tudakoljuk. Az élveszületett és a még kívánt gyermekszámok összege, az összesen kívánt gyermekszám, amellyel nem csak a család végső nagyságát, hanem a befejezett termékenység várható szintjét is becsülni lehet. Ennek az a jelentősége, hogy kiszűri a gyermekek időzítéséből származó bizonytalanságot, ami a naptári éves mutatókban gyakran okoz ingadozásokat, és az egyes korcsoportok, születési évjáratok, vagy a különböző társadalmi csoportokba tartozó egyének, családok egész életútjuk során születendő gyermekeinek a számát becsli. Mivel e mutató értéke a kívánt gyermekek számát jelzi, családpolitikai szempontból is fontos jelentése van. Azt a potenciális tartalékot, ami a már életben levő és a kívánt összes gyermekek száma között lappang, a családpolitika megcélozhatja, elősegítheti és felszínre hozhatja azzal, ha nem csak a nem kívánt terhességek elkerülésében segíti a családokat, hanem abban is, hogy legalább a kívánt gyermekek világra jöjjenek. Fontos demográfiai üzenete is van e mutatónak, mivel a mindenkor termékenységi viszonyok mellett, vagy ezzel szemben, azt jelzi, hogy a szándékok, tervek szintjén (területén) a végső családnagyság mennyire marad el vagy közelíti meg a reprodukciós szintet, ami a társadalmi megújulás és a népesség jövője szempontjából alapvető fontosságú kérdés.

Mindezek ellenére nem szabad túlbecsülni az összesen kívánt gyermekszám jelentőségét. Sok bírálat éri azért, hogy a gyermekszámra vonatkozó tervek esetlegesek, az életkörülményektől függően változhatnak, sok bennük a bizonytalansági elem különösen a fiataloknál, a nem házasoknál, vagy a partnerkapcsolatuk elején járó pároknál, akik megfelelő élettapasztalat hiányában nyilat-

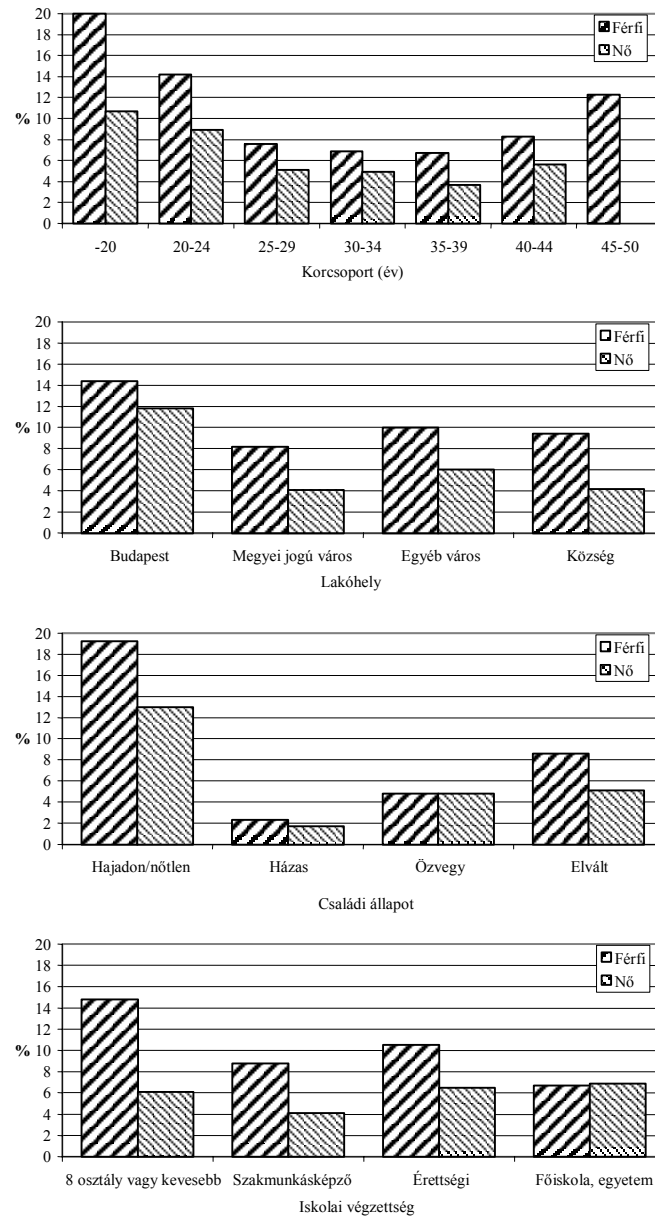
koznak erről. Éppen ezt az estlegességet, bizonytalanságot használhatja ki a családpolitika. Létjogosultságát, kedvező hatásának elvi alapját ugyanis egyes kutatók abban látják, hogy a gyermekek számára vonatkozó elképzelések nem egy egész életre szóló végleges tervek, hanem lépésről-lépésre megvalósuló döntések sorozata („stepwise planning” szemben a „lifetime plan”-el). Egy kívánt minimális gyermekszám elérése után nagyon megfontoltan és az adott körülmények figyelembevételével döntenek a párok egy következő gyermek vállalásáról. A gyermeket még kívánó, de bizonytalankodó pároknál lehet szerepe a családpolitikának a pozitív döntésben (*Anne Ruokolainen, 1999*). Vizsgálatunk szempontjából azért is van nagy jelentősége az összesen kívánt gyermekszám elemzésének, mivel panel felvételtől van szó, ahol a megismételt adatfelvétel során a változások iránya, dinamikája, a vélt vagy tényleges okok és motiváló tényezők is feltárhatók.

Az elemzés szempontjából ketté kell választani a szülőképes korban lévő és további gyermeke(ke)t még potenciálisan vállalható nőket és férfiakat. A felvétel ezt a korhatárt a 45 éves és fiatalabb nőkre, és az 50 éves és ennél fiatalabb férfiakra állapította meg, így a bemutatásra kerülő eredmények is csak rájuk vonatkoznak. Az összesen kívánt gyermekszám átlaga 100 nőre számítva 205, 100 férfira vetítve 195 gyermek volt, szemben 122, illetve 102 élveszületett gyermekkel. Meglehetősen nagy tehát a távolság a már megszületett és a kívánt összes gyermekek száma között. A kor előrehaladtával ezek a különbség lényegesen csökkennek, így a 35 év feletti nőknél, 100 nőre számítva 5–25, a 40 év feletti férfiaknál pedig 11–26 gyermeknek kellene még születnie ahhoz, hogy a kívánt családnagyság megvalósuljon.

Feltűnő jelenség, hogy a mai fiataloknak nemcsak, hogy kevesebb gyermekük van, de még a kívánságok szintjén sem éri el a tervezett családnagyság átlagosan a 2 gyermeket. Tudatosan készülnek egy kisebb családnagyság megvalósítására, ami mögött még mindig a kétgyermekes családnagyság dominanciája érvényesül, de már megjelennek az akaratlagos gyermektelenség első jelei is. A 25 év alatti nők mintegy 10 százaléka, a férfiak 15–20 százaléka jelezte a vizsgálat idején, hogy gyermek nélkül szeretné leélni életét, ami a korábbi hasonló vizsgálatokhoz képest nemcsak meglepően új jelenség, hanem a növekedés mértéke is figyelemre méltó. Az alig tíz évvel korábban végrehajtott Európai Termékenységi és Családvizsgálatban mind a nők, mind a férfiak körében 1–3 százalék között mozgott a gyermektelenséget önként vállaló fiatalok aránya, a kívánt átlagos gyermekszám pedig mindenhol elérte vagy meghaladta átlagosan a 2 gyermeket (KSH 1996/1.).

Ne feledjük, hogy e változások nem jelentik feltétlenül a gyermekek végleges tagadását, még azoknál sem, akik most úgy nyilatkoztak, hogy nem kívánnak gyermeket. Nem tagadva azt a tényt, hogy az akaratlagos gyermektelenség feltűnése már önmagában is szokatlan és meglepő jelenség, és kétségtelenül egy értékrendbeli változást is kifejez a fiatalok körében, fontos felhívni a fi-

gyelmet arra, hogy a mai fiatal nemzedékek társadalmi-demográfiai helyzetét, és az ezzel együtt megnyilvánuló vágyait, terveit, preferenciáit és életstratégiáját nem lehet összehasonlítani akár tíz évvel ezelőtti, de még kevésbé az ezt megelőző időszak hasonló korú fiataljainak helyzetével. A családalapítás és gyermekvállalás hátrébb sorolódott, a tanulás a munka, a karrier és egzisztencia megteremtése mögé. Jóval kevesebb körükben a házas vagy a partnerkapcsolatban élők aránya, mint korábban, a családtervekről a születendő gyermekek számáról pedig egy tartós partnerkapcsolat idején szokás, kell vagy illik gondolkozni és beszélni. A mai fiatalokat nem foglalkoztatják igazából ezek a kérdések, de mihelyt az első „igazival” találkoznak, és közösen kezdik el tervezni további életüket, talán ezek a kérdések is napirendre kerülnek. Más szóval a tudatos gyermektelenség ilyen mértékű megjelenése mögött nem csekély részben egy strukturális változás áll, ami abból adódik, hogy lényegesen megnőtt a tartós párkapcsolat nélkül élő fiatalok aránya, akik másként gondolkodnak, élnek, és terveznek, mint a házasságban élők, és főleg az előbbieik értékrendje, gondolkodásmódja fejezetők ki a mostani családtervekben. Jól illusztrálja ezt az a tény, hogy a nem házas 25 év alatti fiatalok körében 20 százalékos a gyermeket nem kívánók aránya, míg azok között, akik már házasságot kötöttek eddig az életkorig alig 2–3 százalékot tesz ki az életüket gyermek nélkül leélni szándékozók aránya. Ennyit számít a gyermekvállalási szándék tekintetében a házasságkötés ténye, ami most későbbre tolódik, netán élettársi kapcsolattal helyettesítődik, vagy a legrosszabb esetben végleg elmarad (IV. ábra).



IV. Akaratlan vagy akaratlagos gyermektelenség.

A gyermeket nem tervezők aránya néhány ismerv szerint férfi-nő bontásban

Voluntary or involuntary childlessness

Share of persons not planning children by sex

A családterveket tekintve fontos kérdés az, hogy milyen korosztályoknál, társadalmi csoportoknál vagy rétegeknél látszik biztosítva legalább a kívánságok szintjén az egyszerű reprodukció. Eredményeink szerint egyetlen olyan női korcsoport található a mintában, ahol az összesen kívánt gyermekek száma megvalósulásuk esetén biztosítaná a bővített reprodukciót. Ez a mintabeli 35–39 éves korosztály, akiknek nemcsak a legtöbb gyermeke született eddig, 100 nőre számítva 205 gyermek, hanem a további kívánságok mértéke is jelentős, mivel megvalósulásuk esetén átlagosan 229 gyermeke születne minden ide tartozó nőnek. Ez a korosztály több szempontból is figyelmet érdemel. Az 1960-as évek első felében született nemzedékekről van szó, akiknek létszáma jóval elmarad a náluk idősebb vagy fiatalabb nemzedékek létszámától, mivel egy születési mélyhullám idején jöttek világra. Egy kisebb létszámú generáció saját gyermekeiben (az unokákban) pótolja azt a kiesést, amit annak idején szüleik kevesebb gyermekvállalása okozott. Lehet, hogy *Easterlin* elméletének magyar igazolásáról van szó? Másfelől úgy tűnik, hogy ezt a korosztályt érintették leginkább az elmúlt évek családpolitikai intézkedései, ami nemcsak a már eddig vállalt gyermekek számában mutatkozik meg, hanem a jövőbeni gyermekvállalási szándékaikban is (3. tábla).

3. Termékenység és családtervek korcsoport és nemek szerint
Fertility and family plans by age group and sex

Korcsoport	100 nőre jut gyermekszám		100 férfira jut gyermekszám	
	élve született	összesen kívánt	élve született	összesen kívánt
–20	5	186	0	165
20–24	24	193	11	178
25–29	87	205	51	198
30–34	146	206	109	203
35–39	205	229	156	212
40–44	196	201	179	206
45–49	–	–	169	180
Összesen	122	205	102	194

A kívánt gyermekszámok területi és társadalmi különbségei lényegében követik a már megszületett gyermekek számában észlelt eltéréseket. A fővárosban a kívánságok szintjén sem éri el a családnagyság az átlagosan 2 gyermeket, a nőknél 12, a férfiaknál 15 százalékot tesz ki az akaratlagosan gyermektelenek aránya. Hasonlóan módon jóval 2 gyermek alatti a kívánt gyermekszám a hajadon nőknél és nőtlen férfiaknál, a tudatos gyermektelenség vállalása pedig körükben a legelterjedtebb, az előbbieknél 13, az utóbbiaknál csaknem 20 százalék. Csak a házas családi állapotú nőknél és férfiaknál, valamint a közések-

ben élő nőknél éri el a kívánt gyermekszám átlaga az egyszerű reprodukciót biztosító szintet. Az iskolai végzettség szerinti különbségek arra hívják fel a figyelmet, hogy a családtervek megvalósulása esetén csak a 8 általános iskolát, vagy ennél kevesebb osztályszámot végzett nőknél biztosított a bővített reprodukció. A férfiaknál annyiban más a kép, hogy a főiskolát, vagy egyetemet végzett férfiaknál nem csak a már megszületett gyermekek száma magas az alacsonyabb végzettségű társaikhoz viszonyítva, hanem további terveik teljesülése esetén ebben a kvalifikált társadalmi csoportban is biztosítva látszik a bővített reprodukció (4. tábla).

4. Összesen kívánt gyermekszám település típus és nemek szerint, %
Total number of children desired by settlement type and sex, %

Település típus	Összesen kívánt gyermekszám					Összesen	Átlag 100 főre
	0	1	2	3	4-X		

45 éves és fiatalabb nők

Főváros	11,8	18,4	47,0	18,0	4,7	100,0	187
Megyei jogú város	4,1	18,4	54,6	20,2	2,7	100,0	202
Egyéb város	6,0	15,7	54,4	19,4	4,6	100,0	203
Község	4,2	14,2	54,2	20,1	7,3	100,0	218
Összesen	6,0	16,2	53,1	19,6	5,1	100,0	205

50 év alatti férfiak

Főváros	14,5	16,6	51,1	14,5	3,2	100,0	176
Megyei jogú város	8,3	15,9	54,6	16,8	4,4	100,0	195
Egyéb város	10,1	15,9	50,8	17,8	5,3	100,0	196
Község	9,3	14,3	53,7	17,0	5,7	100,0	200
Összesen	10,1	15,2	52,9	16,8	5,0	100,0	194

Az egyes jövedelmi szinteket tekintve az a feltűnő, hogy a kívánt családnagyságban közel sem akkorák a különbségek, mint a már megszületett gyermekek számában. Más szóval minél magasabb jövedelmi kategóriába tartozik valaki, annál kevesebb gyermeke van életben, viszont annál többet szeretne még realizálni a jövőben. Így a valóság és kívánság legalább is a gyermekeket illetően egyre jobban távolodik egymástól a jövedelmi szint emelkedésével. Ez a távolság a legmagasabb jövedelmi ötödbe tartozóknál a legszámottevőbb, nem csak azért, mert a legkevesebb gyermekük született eddig, hanem azért is, mert több gyermeket szeretnének családjukba, mint a náluk egy szinttel alacsonyabb jövedelmi kategóriába tartozók. Ez a jelenség a nőknél és a férfiaknál egyaránt megtalálható.

A 45 év feletti nőknél és az 50 évnél idősebb férfiaknál az összesen kívánt gyermekek száma értelemszerűen megegyezik a már megszületett gyermekek

számával. Ezenél a korosztályoknál nem feltételeztünk további gyermekáldást, így az erre vonatkozó terveket, elképzeléseket sem tudakolta a kérdőív. Az átlagos gyermekszám ebben az esetben a végső családnagyságot és a befejezett termékenység szintjét is jelenti. Az eredmények szerint száz 45 év feletti nőre 183, 50 évnél idősebb férfira pedig 179 gyermek jutott. A fővárosban és a községekben élő nők között 30 százalékos különbség van a termékenység szintjében (144, ill. 205 gyermek 100 nőre számítva), de hasonlóak vagy ennél nagyobb mértékűek a különbségek a legalacsonyabb és legmagasabb iskolai végzettségű nőknél (240, ill. 161 gyermek), valamint a két szélső kategóriába tartozó jövedelmi ötödnél (227, ill. 161 gyermek).

Azt nem tudjuk, hogy az idősebb nemzedékeknek milyen gyermekszámra vonatkozó terveik voltak korábban és mit sikerült ezekből megvalósítaniuk. A termékenységi adatok viszont azt sugallják, hogy ezek a tényleges gyermekszámok számos esetben lényegesen elmaradnak azokról a tervektől és kívánságoktól, mint amit a náluk fiatalabb nemzedékek, a 45 éves és fiatalabb nők és az 50 éves és fiatalabb férfiak, a vizsgálat során kinyilvánítottak. Ez értékelhető úgy is, hogy a mai fiatalabb nemzedékek több gyermeket szeretnének (legalábbis a kívánságok szintjén) annál, mint amit szüleik vagy nagyszüleik ténylegesen megvalósítottak, de felfogható figyelmeztetésként is, miszerint a megvalósított gyermekszámok rendszerint elmaradnak a korábbi tervektől és kívánságoktól.

Gyermekszám preferenciák

A tudatos családtervezés időszakában, amikor nem csak a születendő gyermekek számát, hanem azok születési idejét is befolyásolni, tervezni lehet, az összesen kívánt gyermekszám is kifejez bizonyos preferenciát a gyermekek száma és a családnagyság iránt. Ez azonban erősen függ a mindenkori élethelyzettől, amibe a családi viszonyok, a partnerkapcsolat minősége, stabilitása, az egészségi állapot, az anyagi, lakás és munkaviszonyok és még számos más tényező is szerepet játszhat. Az ideális gyermekszám bizonyos értelemben elrugaszkodik a mindennapi élet gondjaitól, örömeitől és mintegy föléjük emelkedve, azokról függetlenül fejezi ki a gyermekszám iránti preferenciákat. Ugyanakkor nem lehet és nem is független a mindenkori társadalmi valóságtól, és attól a környezettől, amely alakítja, formálja, befolyásolja az embereket, és ezáltal azokat az értékeket és normákat, amelyek a társadalomban kialakulnak a gyermekek iránt. Mindezen tényezők figyelembe vételével kell értékelni vizsgálatunk eredményeit, amely az után tudakozódott, hogy „Ön szerint általánosságban hány gyermek ideális egy mai magyar családban”. A kérdés tehát nem a saját családra, hanem a mai magyar társadalmi viszonyok között élő átlagos családra vonatkozott, amibe természetesen a válaszoló saját magát, illetve csa-

ládját is beleért(h)ette. Az eredmények interpretálása családpolitikai szempontból meglehetősen körülményes. Inkább a jelzésértéke fontos, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy mekkora a különbség az ideálisnak tartott és a saját családba kívánt, illetve az ott megvalósított családnagyság között. Ha ez a különbség nagy, akkor az eredmények azt sugallják, hogy társadalmi szinten létezik fogékonyság vagy hajlam a több gyermek vállalása iránt, de mint egyén, vagy család, mint a magyar társadalom tagja ezt nem tehetem, engedhetem meg magamnak. Demográfiai az ideális gyermekszámnak ugyancsak fontos jelzésértéke van. Ha egy társadalomban az ideális gyermekszám szintjén sem létezik a társadalmi reprodukció iránti igény vagy akarat, ott a családpolitikának is igencsak besszűkül a mozgástere, mert a népesség reprodukciós ereje, készsége annyira meggyengül, hogy képtelen változtatni a kialakult demográfiai helyzeten, és befolyásolni azt nem tudván csak sodródik a kialakult folyamatokkal.

A vizsgálat eredményei szerint 100 családra számítva 191 gyermek volt a saját családba kívánt gyermekszám, ezzel szemben 213 gyermeket tartottak ideálisnak a válaszolók egy mai magyar családban. Míg a kívánt gyermekszám 10–11 százalékkal maradt el az egyszerű reprodukciós szinttől az ideálisnak vélt gyermekszám már egy enyhe bővített reprodukciót is biztosítana. Érdekes, hogy a nők és a férfiak teljesen azonos értéket mondtak az ideális gyermekszámra, jóllehet a férfiaknak kevesebb gyermekük volt, vagy kívántak saját családjukba. A legjelentősebb különbség a saját családba kívánt és az ideálisnak tartott gyermekszám között a fővárosi családoknál, a főiskolát, egyetemet végzetteknel és a legmagasabb jövedelmi kategóriába tartozóknál van, ahol 100 családra számolva 30–50 gyermekkel többet tartanak ideálisnak, mint amennyit saját családjukba kívánnak. Természetesen az élveszületett gyermekek átlagos száma rendre elmarad az ideálisnak tartott gyermekszámtól. Kivételek azonban adódnak, mint pl. a nyolc általános iskolát sem végzett női népesség körében, ahol a felvétel idejéig szült átlagosan 242 gyermekkel szemben 231 gyermeket tartottak ideálisnak. Az átlagok mögött egyéni vagy kisebb csoportos szinten másoknál is előfordulhat, hogy a családban már több gyermek született, mint amennyit ideálisnak tartanak egy mai magyar családban. A 45 éves és fiatalabb nők 11 százaléka, az ennél idősebbek 18 százaléka nyilatkozott úgy, hogy már több gyermeke született, mint amennyit ideálisnak tartana. Döntő többségük a három vagy több gyermekes családokból kerül ki. A férfiaknál közel hasonló arányban fordulnak elő ilyen esetek. Az ideálisnak tartottnál több gyermek születése felfogható egy tudatos magatartásként, amiben a nagycsalád és a több gyermek iránti igény kerül demonstratív módon kifejezésre, de magyarázható elhibázott családtervezésként is, amikor egy nem kívánt, vagy nem akkora tervezett terhesség alkalmával fogant meg a gyermek, akit később mégis vállaltak a szülők (5. tábla).

5. Termékenység, családtervek és ideális gyermekszám lakóhely szerint
Fertility, family plans and ideal number of children by living place

	100 nőre jut gyermekszám			100 férfira jut gyermekszám		
	élve született	összesen kívánt	ideálisnak tartott	élve született	összesen kívánt	ideálisnak tartott

Lakóhely

Budapest	116	164	210	102	166	214
Megyei jogú város	134	186	207	118	188	212
Többi város	159	197	213	133	190	207
Község	173	211	217	144	198	217
Összesen	151	193	213	129	188	213

Az már gyakrabban fordul elő, hogy összességében több gyermeket kívánnak a válaszolók saját családjukba, mint amennyit ideálisnak tartanak egy mai magyar családba. Ebben az esetben arról van szó, hogy jóllehet jelenleg kevesebb gyermekem van, de ha terveim megvalósulnak, akkor több gyermekem lesz, mint amennyit ideálisnak tartok. Ez egy tudatos magatartást jelent, csak a jövőt illetően vannak benne bizonytalansági elemek. Mindenesetre ide tartoznak a már említett, az 1960-as évek első felében született női nemzedékek, akik 35–39 évesek voltak a felvétel idején, de a 45 évnél fiatalabb nők között a házasságban élők, a községi lakosok, az alacsonyabb iskolai végzettségű, és jövedelmi helyzetüket tekintve kevésbé módos családok is több gyermeket kívántak saját családjukba, mint amennyit ideálisnak tartanak egy mai magyar családban.

Az ideális gyermekszám megoszlását tekintve visszaáll a korábban már megszokott kép, főleg a gyermektelenek és a két gyermekesek arányát tekintve. Még azoknál a népességi csoportoknál is, akik most a gyermektelenség mellett döntöttek nyilvánvalóvá válik, hogy ezt a választást nem tartják ideálisnak, hanem kényszerből vagy jól felfogott érdekükben határoztak így. A gyermektelenséget ideálisnak tartók aránya 1–3 százalék között mozog valamennyi korcsoportban és társadalmi rétegben, és ez jóval alacsonyabb arány, mint ami a családtervekben megmutatkozik. Hasonló módon jóval kevesebben tartják az egygyermekes családtípust ideálisnak, mint akik ezt a családnagyságot saját maguknak választották, viszont a kétgyermekes családmodellt ideálisnak tartók aránya meghaladja a 60 százalékot, ami mint a tényleges gyermekszámok, mint a kívánságok szintjén messze elmarad ettől az aránytól. Talán a legnagyobb bizonytalanság, vagy ellentmondás a háromgyermekeseknél található. A 45 év feletti nőknél, akik már túl vannak a szülőképes koron, több mint kétszer annyian tartják ideálisnak ezt a családnagyságot, mint ahányuknak három gyermeke született, viszont az ennél fiatalabb, gyermeket még vállalni tudó nőknél, összességében kevesebben tartják ideálisnak ezt a családmodellt, mint amennyien három gyermeket kívánnak saját családjukba. Egyértelműbb a kép a

négy vagy többgyermekes családoknál, miszerint ezt a családnagyságot kevesebben tartják ideálisnak egy mai magyar családban, mint amennyien már nevelnek ennyi gyermeket, vagy vállalni szándékoznak ekkora családnagyságot a jövőben (6. tábla).

6. Tényleges, tervezett és ideálisnak tartott gyermekszám nemek szerint
Actual, planned and deemed as ideal number of children

	Gyermekszám					Összesen	Átlag 100 főre
	0	1	2	3	4-X		

45 éves és fiatalabb nők

Élve született	37,6	20,1	30,2	9,1	3,0	100,0	122
Összesen kívánt	6,0	16,2	53,1	19,6	5,0	100,0	205
Ideálisnak tartott	1,4	12,8	66,1	18,5	1,2	100,0	206

50 év alatti férfiak

Élve született	47,1	17,4	25,5	7,4	2,6	100,0	102
Összesen kívánt	10,2	15,4	52,7	16,8	4,9	100,0	194
Ideálisnak tartott	2,4	11,4	65,7	18,9	1,6	100,0	207

A családpolitika nyelvére lefordítva ez azt jelenti, hogy az emberek, egyének, családok általában és átlagosan több gyermeket tartanak ideálisnak a mai magyar viszonyok mellett, mint amennyit saját családjukba terveznek vagy kívánnak, és ez ösztönözheti a kutatókat arra, hogy ennek okát feltárják, a politikusokat és döntéshozókat pedig arra, hogy az okok ismeretében bölcs intézkedéseket hozzanak. Kétségtelen, hogy bizonyos „rejtett” tartalékok tárulnak fel a családpolitika számára az ideális gyermekszámokban, amelyeket csak hosszabb távon és akkor célozhat meg, ha nemcsak a családokat segíti egy a jelenleginél ideálisabb állapot megteremtésében, hanem önmaga számára is biztosít egy az ideálshoz közelebbi helyzetet, pozíciót a nagypolitikán (társadalompolitikán) belül.

A másik gyermekszám preferenciát kifejező mutató az ún. retrospektív gyermekszám, amit a gyermekvállalási koron már túl lévő nőktől és férfiaktól tudakolt a kérdőív olyan formában, hogy „Ha újra kezdhetné az életét, akkor összesen hány gyermeket szeretne”. A kérdés tehát szigorúan a saját családra, illetve magára a kérdezettre vonatkozik, és egy egész életutat áttekintő gyermekvállalás (termékenység) után érdeklődik. A mutató valóságtartalma meglehetősen vitatott, nem csak azért, mert a realitásoktól elszakadva, inkább a nosztalgikus vágyak szintjén mozog, hanem azért is, mert így utólag mindenki azt mondhat, amit akar, minden felelősség és elkötelezettség vállalása nélkül. Mindezek ellenére a retrospektív gyermekszám jelzésértéke fontos, mert azt fejezi ki, hogy egy élettapasztalat birtokában, a mai eszemmel, szívemmel gon-

dolva vissza eddigi életemre, mit kellett volna másképp tennem (pro vagy kontra) a gyermekvállalás területén. Fontos e mutató tartalma abból a szempontból is, hogy segítségével, igaz közvetett módon, de választ kaphatunk arra a kényes kérdésre is, hogy a megszületett gyermekek közül mekkora lehetett a nem kívánt gyermekek aránya.

Az eredmények szerint száz 45 év feletti nő 223 gyermeknek adna életet, szemben a ténylegesen világra hozott 183 gyermekével, az 50 évnél idősebb férfiak pedig 225 gyermeket vállalnának, ha újra kezdenék életüket, szemben a ténylegesen megszületett 179 gyermekükkel. A különbség tehát meglehetősen nagy, 100 családra vagy személyre számolva 40–45 gyermek. Hogy mi okozza e jelentős eltérést, arra akkor kapunk választ, ha összevetjük az élve született gyermekek számát a retrospektív gyermekszámmal. Az eredmények a vitatott valóságtartam ellenére nem csak figyelemre méltóak, hanem gondolkodásra is késztetnek. A 45 év feletti nőknek 56 százaléka vállalna ismét ugyanannyi gyermeket, mint amennyit ténylegesen világra hozott, 9 százalékuk a megszületettnél kevesebbet, 35 százalékuk viszont többet vállalna. A gyermektelen nők bánták meg leginkább az akaratlagosan vagy akaratlanul kialakult helyzetüket, mivel több, mint 90 százalékuk vállalna legalább egy gyermeket. Az egygyermekes nőknek csak mintegy 28 százaléka elégedett családnagyságával, 71 százalékuk legalább még egy gyermeket vállalna, ha újra kezdené életét. A kétgyermekesek alkotják a leginkább kiegyensúlyozott kategóriát, mivel több, mint 3/4-ük ismét ezt a családtípust valósítaná meg, de közöttük is többen vannak azok, akik legalább három gyermeket vállalnának egy újrakezdés esetén (17 százalék), mint azok, akik a két gyermeket már soknak tartják (5 százalék). A háromgyermekesek döntő többsége is (69 százalék) ugyanúgy tenne, ha ismét előlről kezdené, az elégedetlenek között viszont náluk már a háromnál kevesebb gyermeket vállalók vannak többségben (27 százalék). Hasonló a helyzet a négy vagy több gyermekes családoknál, akiknek 43 százaléka vállalna kevesebb gyermeket, ha újra kezdené életét. A férfiaknál feltűnő, de nem meglepő módon szinte pontosan ugyanazok az arányok jöttek ki az azonos, kevesebb vagy több gyermeket vállalók tekintetében, és a családstruktúrában is hasonlóak a változtatási szándékok irányai és arányai a gyermekszámával elégedettek és elégedetlenek között (7. tábla).

7. *Élve született és retrospektív gyermekszám nemek szerint, %*
Live born and retrospective number of children by sex, %

Ha újra kezdené az életét	Élve született gyermekszám					Összesen
	0	1	2	3	4-X	
45 év feletti nők						
Ugyanannyi,	8,7	27,5	77,5	68,8	56,8	56,3
Kevesebb,	–	1,7	5,0	27,4	43,2	8,8
Több gyermeke lenne	92,3	70,8	17,5	3,8	–	34,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
50 év feletti férfiak						
Ugyanannyi,	13,9	25,9	76,6	70,5	51,4	56,3
Kevesebb,	–	2,1	3,6	23,8	48,6	7,6
Több gyermeke lenne	86,1	72,0	19,8	5,7	–	36,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Milyen üzenetet hordoznak ezek a megállapítások (tények) a családpolitika számára? A múltat már nem tudjuk megváltoztatni, de tanulni lehet és kell is belőle. A mai idősebb nemzedékek tapasztalatai figyelmeztető jelként szolgálhatnak a fiatalabb még a gyermekvállalás előtt álló nemzedékek számára. Főleg a késői gyermekvállalás kockázati tényezőire és ezek kezelési módozataira irányulhatnak a családpolitikai erőfeszítések. A gyermekvállalásnak is létezik egy ideálisnak vélt, vagy optimálisnak tartott életkor intervalluma, ami alatt vagy fölött nőnek a kockázati tényezők. A legutóbbi vizsgálati eredmények szerint a 45 év alatti gyermektelen, de gyermeket még kívánó nők átlagosan közel 28 éves korukban, az egyetemet és főiskolát végzettek 30 éves korukban tervezik első gyermekük világra hozatalát. A 45 év alatti nők 38 százalékának még nem született gyermeke. Vajon hányan maradnak közülük akaratlanul gyermektelenek a késői, halogatott gyermekvállalás miatt? A már meglévő gyermeküknek testvért kívánó nők átlagosan 31, az egyetemi, főiskolai végzettségűek 33 éves korukban tervezik a következő gyermekük megszületését. A 45 évnél fiatalabb nők 20 százalékának volt egy gyermeke a felvétel idején. Vajon a szándékok és tervek ellenére e gyermekek közül hányan maradnak a szülők akarata ellenére testvér nélkül?

Családpolitika és gyermekvállalás

Egy a gyermekvállalást elősegíteni, támogatni szándékozó családpolitikát két fontos területen tudnák, segíteni, orientálni vizsgálatunk eredményei. Az

egyik azoknak az okoknak a feltárása és bemutatása, amelyek közrejátszanak abban, hogy az emberek nem vállalnak (több) gyermeket, jóllehet koruk vagy egészségi állapotuk ezt lehetővé tenné. A másik terület a felvétel idején működő családpolitikai intézkedések értékelése a válaszolók szemszögéből, illetve fogadtatásának és hatásának bemutatása oly módon, hogy kérdezettek megítélése szerint az egyes intézkedések mennyiben járulnak(tak) hozzá vagy segítik elő a kívánt családnagyság megvalósítását. Az elemzés ebben az esetben is leszűkül arra a népességcsoportra, akik potenciálisan még vállalhatnak (további) gyermeket, vagyis vizsgálatunk esetében a 45 éves és fiatalabb nőkre és az 50 évnél fiatalabb férfiakra. A kérdéskör, természeténél fogva közülük is, főleg a nők véleményére koncentrál, mint a témakör szempontjából leginkább kompetens népességre, és a férfiak véleményére csak akkor tér ki, ha az markánsan eltér a „gyengébb” nem véleményétől.

Az eredmények szerint a vizsgált népességekategóriákban a nők valamivel több mint fele (53 százalék), a férfiak 50 százaléka nyilatkozott úgy a felvétel idején, hogy nem kíván több gyermeket. Zömükben a propagatív kor idősebb korosztályiból kerülnek ki, és azokból a társadalmi csoportokból, akiknek az átlagosnál már több gyermekük van életben. A további gyermeket nem kívánó nőknek átlagosan 188, a férfiaknak 168 gyermekük született a felvétel idejéig (100 kérdezetre számítva). Ezek az átlagok jóval magasabbak, mint összességében a 45 éves és fiatalabb nők illetve az 50 évesnél fiatalabb férfiak élveszületett gyermekszámai (122, ill. 102).

Ami a további gyermekvállalás mellőzésének okait illeti, az említések gyakoriságának sorrendjében a következő kép tárul elénk. A leggyakrabban említett indok túlságosan általános és megfoghatatlan a családpolitika számára. Az „ennyi gyermeket szerettem volna”, ennyit terveztem, ugyanúgy az első helyen szerepel az egygyermekes, mint a négy vagy több gyermekes nőknél. Ez nem más, mint hogy megvalósítottam korábbi családterveimet, elképzeléseimet és nem kívánok a továbbiakban ezzel a kérdéssel foglalkozni. A második helyen már megjelennek és keményen hatnak az anyagiak „nem engedhetem meg magamnak” a további gyermekvállalást, mármint az anyagi megterhelés miatt. Ez az indok is ugyanúgy a második helyen szerepel (igaz némileg eltérő gyakorisággal) az egygyermekes, mint a négy vagy több gyermekes családoknál. Az egygyermekesek főleg a gyermeknek adott ellátást, juttatást, támogatást nem engedhetnék meg a megszokott színvonalon, ha még egy gyermeket vállalnának, a három, négy, vagy ennél több gyermekeseknél viszont lehet, hogy az anyagi összeomlást jelentené még egy gyermek vállalása. A harmadik hely teljes meglepetés, amire talán titkon számítani lehetett, de arra nem, hogy ilyen elementáris erővel tör felszínre. A „bizonytalannak tartom a jövőt” válasz elgondolkodtató. Ebbe sok minden beleérthető és belemagyarázható, az egyéni és családi helyzeteken keresztül a társadalom egészének és az ország helyzetének bizonytalan jövőéig. További kutatást érdemel, hogy mit takar az emberekben

ez a bizonytalanság. A negyedik helyen megjelölt indok konkrét és egyértelmű, de vannak benne szubjektív elemek. Az „idősnek tartom magam” a további gyermekvállalásra talán érthető a nagycsaládos szülőknél, az egygyermekes anyáknál azonban inkább a késői gyermekvállalás következménye a testvér elmaradása. A következő két indok a gyermekesek munkavállalási nehézségeivel, illetve a lakáshelyzettel kapcsolatosak. Ezt követik a megfelelő családi háttérre történő hivatkozás, és a terhességgel, szüléssel kapcsolatos félelmek. Meglepően hátul szerepel az egészségi állapotra történő hivatkozás, és a párkapcsolat stabilitásának említése a további gyermekvállalás elmaradásának okaként (8. tábla).

*8. Miért nem kíván több gyermeket?
Why do they not want to have more children?*

Indokok a gyermekes nők említése sorrendjében	45 éves és fiatalabb	
	gyermekes nők	gyermektelen nők
Ennyit szeretett volna	64, 6	6, 2
Anyagilag nem engedhetik meg	43, 5	19, 2
Bizonytalannak tartja a jövőt	37, 6	28, 7
Idősnek tartja magát	36, 7	24, 8
Nehezebbem kapna így munkát	22, 4	14, 6
Lakáshelyzet nem megfelelő	20, 8	18, 6
Nincs megfelelő családi háttér, segítség	15, 9	17, 8
Sok nehézséggel jár a terhesség, szülés	13, 4	19, 4
Egészségi állapot miatt	11, 1	10, 1
A gondozással járó megterhelések miatt	10, 1	9, 3
Szabadidejét meg akarja őrizni	9, 9	31, 0
Kapcsolatát nem érzi elég stabilnak	6, 2	8, 5
Hátráltatná a szakmai fejlődést	6, 1	16, 2
Párja ellenzi	6, 0	0, 8
A szülők, rokonok befolyásolják	1, 0	–

A gyermekek száma szerint nincsenek lényeges eltérések az említett rangsorban. Kivétel csak egy van, amiről eddig nem esett szó és ez a gyermektelenek indokai. Nem nagy számról van szó, hiszen a további gyermeket nem kívánók mindössze 11 százaléka gyermektelen, de eltérő magatartásuk figyelmet érdemel. A gyermekteleneknél a „szabadidejét meg akarja őrizni” szerepel az elsődleges indokként, ami kertilés nélküli őszinte válasz és a kényelem és a nyugalom megtartására irányuló igényt fejezi ki. Egyelőre nem kívánják vállalni a gyermek(ek)kel járó kötelezettségeket. A második helyen említett „bizonytalan jövő” iránti aggodalom a gyermekteleneknél még kevésbé világos, mint a gyermekeseknél. Nem tudni, hogy a gyermeke jövője iránti aggodalom vagy más miatt nem vállalnak egy gyermeket sem. A harmadik indok figyelmeztető jel a késői gyermekvállalás még későbbi következményeire, amire nyugati

szerzők gyakran hívják fel a figyelmet. Kifutott az időből az egyéb teendők miatt, és most már „idősnek tartja magát” akár egyetlen gyermek világrahozatalára. Míg a szabadidő megőrzése inkább az akaratlagos, az idősnek tartja magát már az akaratlan gyermektelenség velejárója. Lehet, hogy már nem is születhet gyermeke. A terhesség és a szülés nehézségeire történő hivatkozás, bár hihető, de kissé anakronisztikus a gyermektelen nőknél, hasonló módon nehezen értelmezhető az anyagiakra történő hivatkozás. A lakáshelyzet, a családi háttér, a segítség hiánya, és szakmai karrierre történő hivatkozás követi az előbbi indokokat a gyermektelen nőknél. Megjegyzendő, hogy a fentebb említett sorrend némileg különbözik a fiatalok és az „érettebb” gyermektelen nők körében, határozott vonalat húzva ezzel az akaratlagos és az akaratlan gyermektelenség között. A 25 év alatti fiataloknál érthető módon egyáltalán nem szerepel az „idősnek tartja magát” válasz, ezzel szemben az ennél idősebb nőknél a korra való hivatkozás szerepel az első helyen (9. tábla).

9. Fiatal és „idősebb” gyermektelen nők indokai, hogy miért nem kívánnak gyermeket

Young and „older” childless women indicating why do they not want to have children

Indokok a fiatal gyermektelen nők jelölése sorrendjében	25 év alatti	25–45 éves
	gyermektelen nők	
Szabadidejét meg akarja őrizni	47,5	22,8
Bizonytalannak tartja a jövőt	37,2	25,0
Sok nehézséggel jár a terhesség, szülés	26,2	16,3
Hátráltatná a szakmai fejlődést	26,2	11,0
Lakáshelyzet nem megfelelő	21,6	17,5
Anyagilag nem engedhetik meg	14,7	21,3
A gondozással járó megterhelések miatt	10,6	8,6
Nehezebbem kapna így munkát	9,5	16,8
Kapcsolatát nem érzi elég stabilnak	9,5	8,4
Nincs megfelelő családi háttér, segítség	7,6	22,7
Idősnek tartja magát	–	36,5
Egészségi állapot miatt	–	14,8
Ennyit szeretett volna	–	9,3
Párja ellenzi	–	1,2

Bár a (további) gyermeket nem kívánók közel 30 százaléka tudna elképzelni (talán) olyan feltételt vagy körülményt, aminek teljesülése esetén mégis vállalkozna még (egy) gyermekre, ezeknek nem sok köze lehet a felvétel idején működő családpolitikai kedvezményekhez. Többségük (52 százalék) úgy véli, hogy a hatályos családpolitikai kedvezményeknek nincs szerepe abban, hogy a családokat elősegítse az általuk tervezett gyermekszám megvalósításában. Saját magukra vonatkoztatva ez a múltat jelenti (nem volt szerepe), hiszen további gyermeket nem kívánván, már bejezettnek tekintik családnagyságukat. Mind-

emellett 26 százalékuk szerint volt valami szerepe, 16 százalék pedig nagy szerepet tulajdonított a felvétel idején működő családkedvezményeknek terveik megvalósításában. Viszonylag egységes a kép a családtámogatási intézkedések fontosságának megítélésében, a gyermeket már nem kívánó nők körében. Első helyen, a többihez viszonyítva is magas arányban (42 százalékkal), a családi pótlék szerepel. Figyelmet érdemel, hogy valamennyi családtípusnál a gyermekszámtól függetlenül mindenütt az első helyen lett említve. Ezt követi a gyermekek után járó adókedvezmény, majd a lakáskölcsön közel egyforma, de a családi pótlékhoz viszonyítva jóval alacsonyabb arányban (14, ill. 13 százalék). Végül a gyés, a gyed majd a nagyszülői gyés zárja a fontossági sort (10. tábla).

10. A családtámogatási juttatások megítélése
Opinions on family allowances

A juttatások fontossági sorrendje (a gyermeket még kívánó nők rangsorában) %	További gyermeket	
	kíván	nem kíván
45 éves és fiatalabb nők		
Családi pótlék	29,7	42,7
Lakáskölcsön	18,1	13,5
Gyermekgondozási segély (gyes)	16,0	10,7
Gyermekgondozási díj (gyed)	13,4	9,4
Adókedvezmény	10,2	14,1
Nagyszülői gyés	3,4	2,0

Némileg más a kép azoknál a családoknál, nőknél, akik kívánnak még gyermeket. Jóval fiatalabbak, iskolázottabbak és lényegesen kevesebb gyermekük született, mint az előző népességcsoportnak. Ez idáig jórészt halogatták a gyermekvállalást, 100 nő mindössze 50 gyermeknek adott életet, közel kétharmaduk még gyermektelen, de a szándék és akarat még megvan bennük. Átlagosan 175 gyermeket szeretnének még a közeljövőben. A családpolitikának valójában ezt a népességcsoportot lehet és kell megcéloznia, hogy a kívánságok minél nagyobb mértékben valóra váljanak. A családtámogatások szerepét is másként látják (remélik), mint a gyermeket már nem kívánó nőtársaik. Közel egyforma mértékben vélik úgy, hogy a családi kedvezményeknek nincs egyáltalán, illetve nagy szerepük van a tervezett gyermekszám megvalósításában (29, ill. 28 százalék), a többség pedig még bizonytalan ennek megítélésében (38 százalék), mert a „talán, részben van szerepe” válasz mellett döntött (11. tábla).

11. A családtámogatási juttatások szerepe a gyermekvállalásban, %
The role of family allowances in the decision on undertaking children, %

A családtervek megvalósításában, hogy annyi gyermekük legyen, amennyit szeretnének	További gyermeket	
	kíván	nem kíván
45 éves és fiatalabb nők		
Nagy szerepük van	28,0	15,9
Talán, részben van szerepük	37,8	25,9
Egyáltalán nincs szerepük	29,3	52,4
Nem tudja	4,9	5,8
Összesen	100,0	100,0

A konkrét intézkedések fontosságának értékelésében is találni némi eltérést, a gyermeket már nem kívánó nőtársaikhoz képest. A családi pótlékot náluk a lakáskölcsön követi a második helyen az adókedvezménnyel szemben, ami érthető és praktikus gondolkodást jelent a gyermeket még kívánó nőknél. Az adókedvezmény azoknak nyújt jelentős támogatást, akiknek már több gyermekük van, a lakáskölcsön viszont egy jobb, nagyobb vagy komfortosabb lakás reményében további gyermekvállalásra serkenthet. A harmadik és negyedik helyen viszont a gyermeket még kívánó nőknél a gyes és a gyed szerepel, továbbra is megelőzve a gyermekek után járó adókedvezmény jótékony hatását. A már meglévő gyermekszám szerint is különbözik a fontossági sorrend. Az egy- és kétgyermekes, de még gyermeket kívánó nők a gyed szerepét emelik ki azzal, hogy a második helyen preferálják a támogatások között, a háromgyermekesek pedig az adókedvezményt értékelik magasan, mivel a családi pótlékot követően a második helyre teszik a fontossági sorrendben. A családtámogatások szerepét, jelentőségét tehát mindenki a saját konkrét helyzete, illetve a további tervek, szándékok, elképzelések alapján ítéli meg és értékeli, ami elfogadható, érthető és praktikus magatartást jelent.

Összefoglalva az eredményeket megállapítható, hogy a visszafogottabb, megfontoltabb vagy halogatott gyermekvállalás főleg 25 év alatti fiatal nőkre és a 30 alatti férfiakra jellemző. Ennek legszembetűnőbb jele a gyermektelenek korábban nem tapasztalt magas aránya. Úgy tűnik, hogy a mai fiatalok tudatosan készülnek egy kisebb családnagyság megvalósítására, ami már a tervek szintjén sem éri átlagosan a 2 gyermeket. Új és meglepő jelenség, hogy megjelentek az akaratlagos gyermektelenség első jelei, ami korábban nem volt jellemző a hazai családtervekre. A kisebb tervezett családnagyság mögött a gyermektelenséget tudatosan vállalók 10–20 százalék közötti arányai húzódnak meg. Ez a magatartás főleg a 25 alatti korosztályokra, a nőtlen, hajadon családi állapotukra és a fővárosban élő fiatalokra jellemző. A családtervek megvalósulása esetén főleg az alacsonyabb iskolai végzettségű, az anyagilag kevésbé tehető családok, és a községekben élő női népességnél látszik biztosítva a

bővített reprodukció. Az emberek általában több gyermeket tartanak ideálisnak egy, ami magyar családban, mint amennyi gyermeket saját családjukba kívánnak, vagy amennyit már ténylegesen világra hoztak. Jóval kevesebben tartják ideálisnak a gyermektelenséget és az egygyermekes családmodellt, mint ahányan ezt tervezik, vagy már megvalósították. A szülőképes koron már túl lévő, és végső családnagyságukat kialakított nők és férfiak csak valamivel több mint fele elégedett a megszületett gyermekeinek számával. Több mint 1/3-uk a ténylegesen születettől több gyermekre vállalkozna, 8–9 százalékuk viszont kevesebbet vállalna, ha újra kezdhethetné az életét. Az előbbieket főleg a gyermektelen és egygyermekes, az utóbbiak kisebb mértékben a három, többségükben a négy vagy több gyermekes családokból kerülnek ki. A családtámogatási intézkedések közül a gyermeket még kívánó nőknél a családi pótlék mellett a kedvezményes lakáskölcsön, valamint a gyes és gyed a legnépszerűbb, ugyanakkor megoszlanak a vélemények arról, hogy milyen szerepet játszanak a jelenleg működő családtámogatási formák a kívánt gyermekszám, vagyis a családtervek megvalósításában.

A családpolitika számára talán azt a tanulságot, vagy következtetést lehet levonni, hogy alkalmazkodnia kell a változó demográfiai valósághoz. Vannak dolgok, amiket inkább tudomásul kell venni, mint megkísérelni változtatni vagy befolyásolni azokat. Nem biztos, hogy ugyanazokat az eszközöket kell vagy lehet alkalmazni, mint korábban, vagy ha azokat is alkalmazzák a hatásuk, hatékonyságuk a korábbitól eltérő lehet. Figyelembe kell venni a párkapcsolatok változatosságát, a gyermekvállalási szokások és magatartások radikális változását, és ezek várható következményeit is. Mindezek tudatában és figyelembevételével lehet csak kialakítani olyan eszközrendszer, ami kedvező fogadtatásra talál és hosszú távon hatásos is lehet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anne Ruokolainen, Irma–Leena Notkola* 1999. Third-child intention in Finland. Paper prepared for the European Population Conference 1999, The Hague, September 1999, p. 20.
- Beets, G.–Dourleijn, E.* 1999: The impact of education on childlessness in Europe FFS evidence. Paper presented at the European Population Conference 1999, The Hague, September 1999, p. 16.
- Hajnal, J* 1965. European marriage patterns in perspective. In *Glass, D.V.– Eversley, D.E.C.* (szerk.): Population in history. London: E. Arnold, 101–143.
- Kiernan, K.* 1999: European Perspectives on Non-marital childbearing. Paper prepared for the European Population Conference, The Hague, September 1999. p. 30.
- Kamarás F.* 2002. Gyermekvállalás. Életünk Fordulópontjai. Műhelytanulmányok 1. (Szerk. Spéder Zs.) NKI 51–72. old.
- KSH, 1996/1. Európai termékenységi és családvizsgálat Magyarországon. Az 1993. évi keresztmetszeti vizsgálat fontosabb eredményei.

- KSH, 1996/2: Mikrocenzus, 1996. A népesség és a lakások jellemzői.
KSH, 1999: Mikrocenzus, 1996. Termékenységi adatok.
Pongrácz T.–Spéder Zs. 2002. Párkapcsolatok az ezredfordulón. Életünk Fordulópontjai. Műhelytanulmányok 1. (Szerk. *Spéder Zs.*) NKI 13–32. old.
Recent demographic development in Europe 2001. Council of Europe Publishing.
Sardon, J. P. 2000: The Demographic Situation of Europe and the Developed Countries Overseas. Population (An English Selection) Volume 12. pp. 293–328.
UN, 1999. Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region. Standard Country Report, Hungary.

Tárgyszavak:

Családdemográfia
Termékenység
Népesséspolitikai

**FAMILY PLANS AND PREFERENCES IN THE NUMBER OF
CHILDREN AS MIRRORED BY THE STUDY ENTITLED
"TURNING POINTS OF OUR LIFE"**